
*Beogradska defektološka škola –
Belgrade School of Special Education
and Rehabilitation*
Vol. 24, No. 1 (2018), str. 9-28

UDK 316.644:159.922.76-056.313
616.899-053.2
Originalni naučni rad – Empirical studies
Primljen – Received: 5.10.2017.
Prihvaćen – Accepted: 7.2.2018.

*Stavovi učenika prema vršnjacima sa Daunovim sindromom**

Bojana-Konsuelo TALIJAN^{1,**}, Branislav BROJČIN², Nenad GLUMBIĆ²

¹Osnovna i srednja škola „9. maj”, Zrenjanin, Srbija

²Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Istraživanje stavova učenika prema vršnjacima sa intelektualnom ometenošću je značajno jer predstavlja bazu za razvoj programa usmerenih na njihovo unapređivanje.

Cilj ovog istraživanja je da utvrdi stavove učenika tipičnog razvoja prema vršnjacima sa Daunovim sindromom, kao i da ispita odnos stavova sa učestalošću kontakta sa decom sa Daunovim sindromom, znanjem o Daunovom sindromu, polom, empatijom i tendencijom davanja socijalno poželjnih odgovora ispitanika.

Ispitano je 63 učenika četvrtog razreda osnovne škole, a primenjeni su Čedok Mekmaster skala za procenu stavova prema deci sa hendikepom (Chedoke-McMaster Attitudes Towards Children with Handicaps Scale – CATCH, Rosenbaum, Armstrong, & King, 1986), Skala za procenu kontakta sa osobama sa ometenošću (The Contact with Disabled Persons Scale – CDP, Yunker & Hurley, 1987), Skala za procenu dečjeg znanja o osobama sa ometenošću (Children’s Knowledge about Handicapped Persons Scale – CKHPS, Hazzard, 1983), Indeks međuljudskog reagovanja (Interpersonal Reactivity Index – IRI, Davis, 1980) i Upitnik za procenu socijalno poželjnih odgovora kod dece (Children’s Social Desirability Questionnaire – CSDQ, Crandall, Crandall, & Katkovsky, 1965).

* Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću”, broj 179017, čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehološkog razvoja Republike Srbije.

** Bojana-Konsuelo Talijan, b.k.talijan@gmail.com

Stavovi većine ispitanika prema vršnjacima sa Daunovim sindromom su neutralni. Ovi stavovi su značajno povezani sa učestalošću kontakta sa osobama sa Daunovim sindromom, znanjem o ovim osobama, kao i sa empatijom ispitanika, što sugeriše da bi ove varijable trebalo da budu integralni deo programa za unapređivanje stavova prema učenicima sa Daunovim sindromom.

Ključne reči: *Daunov sindrom, empatija, kontakt, stavovi, znanje*

Uvod

Daunov sindrom (u daljem tekstu: DS) predstavlja jedan od najčešće identifikovanih genetskih poremećaja povezanih sa intelektualnom omećenošću koji nastaje usled trizomije 21. para hromozoma (Sherman, Allen, Bean, & Freeman, 2007).

Zbog specifičnih kognitivnih, motoričkih, govorno-jezičkih i socio-emocionalnih osobenosti učenika sa DS, kao i lako uočljivih facijalnih i telesnih odlika, osobe tipičnog razvoja mogu formirati negativne stavove prema ovoj populaciji (Deakin, 2014; Dykens, Hodapp, & Evans, 2006; Hazlett, Hammer, Hooper, & Kamphaus, 2010; Martin, Klusek, Estigarribia, & Roberts, 2009).

Stav je ideja o određenoj društvenoj grupi, koja je praćena emocijama i predviđa ponašanje prema toj grupi u specifičnim uslovima (Triandis, 1971). Ovom definicijom se ukazuje na prisustvo tri komponente stavova, a to su kognitivna, afektivna i bihevioralna komponenta. Kognitivna dimenzija se odnosi na ideju koja je zasnovana na procesu kategorizacije i predstavlja minimalan uslov za postojanje stavova. Afektivnom komponentom se ukazuje na emocije koje prate ideju. Bihevioralna dimenzija odražava namere osobe prema stimulusima koji su uključeni u specifičnu kategoriju, a posebno je uslovljena socijalnim normama. Praktičan značaj primene trokomponentnog modela stavova u inkluzivnom okruženju se ogleda u tome da je pored kognitivne reprezentacije ometenosti značajno uključiti i afektivnu komponentu stavova (Gilmore, 2006), jer pozitivnija osećanja mogu dovesti do veće spremnosti za učešće u zajedničkim aktivnostima sa vršnjacima koji imaju smetnje u razvoju (Hong, Kwon, & Jeon, 2014).

Istraživanja pokazuju da stavovi učenika tipičnog razvoja prema deci sa DS mogu biti u rasponu od pretežno negativnih (Vlachou, 1995) do umereno pozitivnih (Hall & Mines, 1999). Ipak, autori ističu da deca tipičnog razvoja vršnjacima sa DS pripisuju generalno niske sposobnosti (Miller,

Jones, & Ellis, 1993). Učenici, od drugog do sedmog razreda, koriste najviše pozitivnih, nešto manje deskriptivnih (drugačije, posebno...), a najmanje negativnih atributa prilikom opisa vršnjaka sa DS, što pokazuje da su njihovi stavovi pretežno pozitivni (Banković, Talijan, & Brojčin, 2015). Isto tako, Gilmoreova (Gilmore, 2006) je utvrdila da su ispitanici imali relativno tačna znanja o DS i pozitivna i optimistična očekivanja od osoba sa ovim sindromom. Ipak, treba napomenuti da su ispitanici koristili attribute koji variraju od veoma negativnih do veoma pozitivnih.

Rezultati studija koje su ispitivale stavove vršnjaka prema deci sa DS, koja su uključena u njihove vrtičke grupe ili odeljenja, pokazuju da ova deca imaju niži sociometrijski status, kao i da su deca tipičnog razvoja nesigurna u pogledu načina njihovog uključivanja u zajedničku igru (Rietveld, 2007). Pronalazi se i da su starija deca sa DS slabije prihvaćena, nego mlađa (Sinson & Wetherich, 1986, prema Sinson, 1988). Iako učenici ne vide problem u tome što sa njima u odeljenje ide vršnjak sa DS, oni navode da sa tim detetom ne bi voleli da formiraju čvrste prijateljske odnose (Fox, Farrell, & Davis, 2004).

Pejs, Šin i Rasmusen (Pace, Shin, & Rasmussen, 2010) su utvrdili da većina adolescenata smatra da učenici sa DS treba da idu u specijalne škole. Isto tako, više od četvrtine ispitanika nije bilo spremno da radi na školskom projektu zajedno sa učenicom sa DS, ali su bili voljni da s njim provede vreme van škole. Slično tome, većina učenika osnovnoškolskog uzrasta smatra da je za decu sa DS bolje da se obrazuju u specijalnim školama kako bi dobila veću podršku specijalnih edukatora (Vlachou, 1995). Ipak, ispitanici u ovom istraživanju su bili svesni značaja pohađanja redovne škole i naglašavali da to omogućava učenicima sa DS više prilika za interakciju sa drugom decom. U skladu sa tim su i nalazi jedne domaće studije koji pokazuju da većina učenika osnovnoškolskog uzrasta ističe različitost u pogledu načina školovanja, akademskih aktivnosti i interesovanja vršnjaka sa DS, dok istovremeno ispoljava spremnost za druženje sa ovom decom (Talijan, Banković, i Brojčin, 2015a). Ove podatke podržavaju i rezultati istraživanja koji pokazuju da su ukupni stavovi prema inkluzivnom obrazovanju učenika sa DS dosledno i statistički značajno negativniji u odnosu na stavove prema druženju sa njima (Gannon & McGilloway, 2009).

Hipoteza kontakta (Allport, 1954) pretpostavlja da će učestali kontakt između osoba sa DS i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja dovesti do poboljšanja stavova. Rezultati nekoliko istraživanja na uzorcima iz zajednice

potvrđuju ove pretpostavke i pronalaze pozitivnu vezu prethodnog kontakta sa osobama sa DS sa stavovima prema ovoj društvenoj grupi (Gilmore, 2006; Pace et al., 2010; Pace, Shin, & Rasmussen, 2011). Nasuprot tome, pronalazi se veća spremnost za druženje i zajedničko školovanje, kao i pripisivanje pozitivnijih atributa vršnjacima sa DS od strane učenika iz tradicionalnih razreda, u odnosu na odeljenja u kojima se sprovodi inkluzija (Gash & Michaelides, 2005). Postoje i istraživanja u kojima nije pronađena veza između kontakta sa vršnjacima sa DS i stavova prema njima (Gannon & McGilloway, 2009; Laws & Kelly, 2005). Sugerirše se da kontakt, ostvaren u inkluzivnim uslovima, ne mora biti prediktor pozitivnih stavova prema učenicima sa DS. Autori ističu da je kvalitet, a ne kvantitet kontakta, prediktor stavova prema osobama sa intelektualnom ometenošću (McManus, Feyes, & Saucier, 2010).

Jedna grupa programa promene stavova zasniva se na uverenju da će usvajanjem i proširivanjem znanja o određenoj manjinskoj grupi doći i do pozitivne promene stavova prema njoj, posebno kada se radi o kognitivnoj komponenti stavova (Flórez, Aguado, & Alcedo, 2009; Siperstein, Norins, & Mohler, 2007). Ovo verovanje potkrepljuju nalazi o pozitivnoj korelaciji između znanja o intelektualnoj ometenosti i stavova prema osobama sa intelektualnom ometenošću (McManus et al., 2010). Davanje kratkih informacija kojima se naglašavaju sposobnosti osoba sa intelektualnom ometenošću razvija pozitivne stavove prema pripadnicima ove populacije (Varughese & Luty, 2010). U studiji koja je obuhvatila studente, profesionalce koji se bave osobama sa intelektualnom ometenošću i pripadnike opšte populacije, utvrđeno je da ispitanici koji imaju prethodno znanje o intelektualnoj ometenosti ispoljavaju pozitivnije stavove prema osobama koje je imaju (Yazbeck, McVilly, & Parmenter, 2004). Ispitivano je i da li davanje informacija o stanovanju i obrazovnom okruženju ovih osoba može uticati na stavove prema njima. Autori jedne studije su utvrdili da povećanje znanja o stanovanju uz podršku osoba sa intelektualnom ometenošću dovodi do razvoja pozitivnijih stavova prema ovoj društvenoj grupi (Schwartz & Rabinovitz, 2001). Ipak, ima i drugačijih nalaza. Na primer, pružanje informacija usmerenih na promociju inkluzivnog obrazovanja, nije dovelo do pozitivne promene stavova prema učenicima sa DS (Gannon & McGilloway, 2009).

Još jedna varijabla koja se često dovodi u vezu sa stavovima je empatija. Empatija je emocionalno iskustvo koje se javlja kao emocionalni odgovor na emocionalna stanja drugih ljudi (Herrington, 2016), a obuhvata kognitivni domen – sposobnost da se razumeju i vide stvari iz perspektive drugog i

afektivnu komponentu – sposobnost da se osoba pridruži osećanjima drugoga (Viran, 2015). Stefan i Finlej (Stephan & Finlay, 1999) ukazuju na postojanje pozitivne korelacije između stavova i empatije, što potvrđuju rezultati još jedne studije u kojoj je ispitivan odnos empatije i stavova prema osobama sa ometenošću (Rathbone, 2013). Pronalazi se da kontakt usmeren na sagledavanje tuđe perspektive dovodi do poboljšanja međugrupnih stavova (Aberson & Haag, 2007; Dovidio et al., 2004; Vescio, Sechrist, & Paolucci, 2003). Pored toga, utvrđeno je da je indirektan efekat kontakta na razvoj pozitivnih stavova posredovan povećanjem empatije (Vezzali, Giovannini, & Capozza, 2010).

Rezultati jedine studije u kojoj je ispitivana povezanost stavova prema osobama sa DS i tendencije davanja socijalno poželjnih odgovora pokazuju da je veća tendencija davanja ove vrste odgovora pozitivno povezana samo sa kognitivnom komponentom stavova (Hall & Minnes, 1999). Nešto su brojnija istraživanja koja su ovaj odnos ispitivala kada su u pitanju osobe sa intelektualnom ometenošću uopšte. Tako Jazbek i saradnici (Yazbeck et al., 2004) navode da ispitanici koji imaju visoku tendenciju davanja socijalno poželjnih odgovora ispoljavaju značajno negativnije stavove prema osobama sa intelektualnom ometenošću u odnosu na ispitanike sa niskom tendencijom davanja socijalno poželjnih odgovora. Međutim, većina drugih autora ne pronalazi vezu između stavova prema osobama sa intelektualnom ometenošću i tendencije davanja socijalno poželjnih odgovora (Horner Johnson et al., 2002; McManus et al., 2010, Milačić-Vidojević, Glumbić, & Kaljača, 2010; Scior, 2011).

Kada je u pitanju uticaj pola na stavove prema osobama sa DS, rezultati većine sprovedenih istraživanja ukazuju na to da devojčice imaju pozitivnije stavove i veću naklonost prema osobama sa DS (Gash & Michaelides, 2005; Laws & Kelly, 2005; Sirlopú et al., 2008), kao i veću spremnost za druženje s njima (Gannon & McGilloy, 2009; Gash & Michaelides, 2005), nego dečaci koji koriste više pežorativnih termina u opisu dece sa DS (Talijan, Banković, Brojčin, & Đorđević, 2015b) i kraće se igraju sa njima (Sinson, 1988). U skladu sa tim su i nalazi jedne domaće studije koja ukazuje na to da dečaci češće pripisuju negativne osobine vršnjacima sa DS (Banković & sar., 2015). Polne razlike ostaju i u odraslom dobu, ženski ispitanici i u ovom periodu ispoljavaju pozitivnije stavove prema osobama sa DS (Al-Kindi, Al-Juhaishi, & Al-Saffar, 2012; Gilmore, 2006).

Metod rada

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja je da utvrdi stavove učenika tipičnog razvoja prema vršnjacima sa DS, kao i da proceni odnos ovih stavova sa učestalošću kontakta sa decom sa DS, znanjem o DS, polom, empatijom i tendencijom davanja socijalno poželjnih odgovora ispitanika.

Uzorak

Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku od 63 učenika četvrtog razreda. Ovaj obrazovni uzrast je odabran jer istraživanja pokazuju da se izazovi sa kojima se sreću deca sa smetnjama u razvoju u redovnim školama, posebno u socijalnom funkcionisanju, povećavaju u višim razredima (Warnock, 2005). Stavovi učenika četvrtog razreda mogu biti indikator u kom smeru će se oni kasnije razvijati, ali i polazna tačka za igradnju odgovarajućih programa njihovog unapređivanja.

Uzorak je činio 31 dečak i 32 devojčice, prosečnog uzrasta 9,69 godina ($SD=0,45$). Svi učenici pohađaju osnovne škole smeštene u centralnim beogradskim opštinama. U školama u kojima je sprovedeno istraživanje nije bilo učenika sa DS, a u odeljenjima koje pohađaju ispitanici nije bilo učenika sa smetnjama u razvoju.

Instrumenti istraživanja

Stavovi ispitanika prema učenicima sa DS ispitani su Čedok Mekmaster skalom za procenu stavova prema deci sa hendikepom (*Chedoke-McMaster Attitudes Towards Children with Handicaps Scale – CATCH*, Rosenbaum, Armstrong, & King, 1986). Ova skala je zasnovana na trokomponentnom modelu stavova i obuhvata kognitivni, afektivni i bihevioralni domen (Triandis, 1971). Skala obuhvata 36 ajtema, sa jednakim brojem pozitivnih i negativnih tvrdnji. CATCH je petostepena skala Likertovog tipa (od 0 – uopšte se ne slažem do 4 – u potpunosti se slažem). Negativno formulisani ajtemi se moraju rekodovati, tako da viši skor na skali ukazuje na prisustvo pozitivnijih stavova. CATCH je prilagođena potrebi istraživanja stavova prema osobama sa DS tako što je termin „hendikep” zamenjen terminom „Daunov sindrom”. Rezultati faktorske analize Rosenbauma i saradnika

(Rosenbaum et al., 1986) pokazuju da su faktori jedan i tri obuhvatili afektivne i bihevioralne ajteme, a faktor dva kognitivne ajteme, čime nije potvrđen trokomponentni model stavova, već je predloženo da dvokomponentni model može biti prikladniji. Naime, u afektivno-bihevioralnu komponentu stavova je uključeno 20 ajtema, dok je kognitivna komponenta stavova obuhvatila osam ajtema. Preostalih osam ajtema ne pripada nijednoj od supskala, ali su uključeni prilikom izračunavanja ukupnih skorova na skali. U prilog tome da je dvokomponentni model skale konzistentniji i pouzdaniji, govore i rezultati drugih istraživanja (Gonçalves & Lemos, 2014). Stoga je, uvažavajući te argumente, u prikazanom istraživanju primenjen dvokomponentni model stavova. Pouzdanost unutrašnje konzistentnosti, na našem uzorku, za skalu u celosti je visoka ($\alpha=0,909$), kao i za afektivno-bihevioralnu komponentu ($\alpha=0,901$), dok je ova vrednost za kognitivnu komponentu prihvatljiva ($\alpha=0,705$). Pri poređenju ukupnog skora na skali sa ispitivanim supskalama, kao i pri njihovim međusobnom poređenju, sirovi skorovi su prevedeni u standardne T-skorove. Dakle, postignuća su svedena na skale čija je aritmetička sredina pet, a opseg od jedan do 10.

Skala za procenu kontakta sa osobama sa ometenošću (*The Contact with Disabled Persons Scale – CDP*, Yunker & Hurley, 1987) je jednofaktorska skala koja je usmerena na procenu učestalosti kontakta sa osobama sa ometenošću. Ova skala se sastoji od 20 ajtema Likertovog tipa (od 1 – nikada do 5 – veoma često), tako da skor može biti u rasponu od 20 do 100. Učestalost kontakta učenika sa osobama sa DS može biti niska (20–60) ili visoka (61–100) (Walker, 2008). U našem istraživanju je termin „ometenost” zamenjen terminom „Daunov sindrom” i pojedini ajtemi su prilagođeni iskustvu dece osnovnoškolskog uzrasta tako da je skala usmerena na procenu kontakta sa decom sa DS. Na ispitivanom uzorku pouzdanost unutrašnje konzistencije ima visoku vrednost ($\alpha=0,926$).

Skala za procenu dečjeg znanja o osobama sa ometenošću (*Children’s Knowledge about Handicapped Persons Scale – CKHPS*, Hazzard, 1983) je namenjena proceni znanja dece o osobama sa ometenošću. Ovo je jednofaktorska skala, koja obuhvata 25 ajtema na koje se može odgovoriti na trostepenoj skali (0 – ne, 1 – nisam siguran, 2 – da). Skorovi mogu biti u rasponu od nula do 50. U prikazanom istraživanju termin „ometenost” je zamenjen terminom „Daunov sindrom” tako da je skala usmerena na procenu znanja o osobama sa DS. U cilju dodatne procene validnosti instrumenta, sprovedena je procedura istovetna onoj koju je sprovedla autorka instrumenta u svom istraživanju. Naime, upitnik za procenu znanja o osobama sa DS

je popunilo 40 oligofrenologa koji su pokazali prihvatljiv nivo saglasnosti (na 10 ajtema isti odgovor daje između 90% i 100% oligofrenologa, na šest ajtema se slaže njih 80%–90%, a na devet ajtema od 50% do 80% oligofrenologa). Pouzdanost unutrašnje konzistentnosti za učenike četvrtog razreda ($\alpha=0,732$) je prihvatljiva.

Indeks međuljudskog reagovanja (*Interpersonal Reactivity Index – IRI*, Davis, 1980) je korišćen za procenu empatije. Instrument sadrži 28 ajtema koji su ravnomerno raspoređeni u četiri podskale: zauzimanje perspektive drugog, maštanje, empatički odnosi sa drugima i lični doživljaj neprijatnih osećanja drugih. Supskalom zauzimanje perspektive drugog se procenjuje kognitivni domen empatije, dok preostale tri podskale predstavljaju afektivnu komponentu. Ovo je petostepena skala Likertovog tipa (od 1 – ne opisuje me dobro do 5 – opisuje me odlično). S obzirom na to da viši skor ukazuje na veći stepen empatije, stavke koje su negativno formulisane se moraju rekodovati. Na našem uzorku je pouzdanost unutrašnje konzistentnosti za skalu u celini visoka ($\alpha=0,808$). Imajući u vidu niske vrednosti Krombahovih alfa koeficijenata za podskale zauzimanje perspektive drugog ($\alpha=0,38$), empatički odnosi sa drugima ($\alpha=0,291$) i lični doživljaj neprijatnih osećanja drugih ($\alpha=0,012$), možemo uočiti da prihvatljivu pouzdanost ima samo podskala maštanje ($\alpha=0,735$), tako da supskale neće biti prikazane u rezultatima.

Sklonost davanju socijalno poželjnih odgovora ispitana je formom Upitnika za procenu socijalno poželjnih odgovora kod dece (*Children's Social Desirability Questionnaire – CSDQ*, Crandall, Crandall, & Katkovsky, 1965) koja je namenjena učenicima trećeg, četvrtog i petog razreda. Ovaj upitnik se sastoji od 48 tvrdnji sa dihotimiziranim odgovorima („da” ili „ne”), tako da se na 26 ajtema može odgovoriti potvrdno, a na 22 odrično. U različitim ajtemima se od ispitanika traži da potvrdi ili odbaci tvrdnju da se uvek, nikada ili ponekad ponaša na određeni način (*Uvek se s poštovanjem odnosim prema starijima, Nikada ne poželim da kažem neljubazne stvari drugima, Ponekada ne želim da delim stvari s drugima*). Skorovi na skali mogu biti u rasponu od 0 do 48, tako da viši skorovi ukazuju na veću tendenciju davanja socijalno poželjnih odgovora. Stoga, da bi se izračunao ukupan skor, negativno formulisane tvrdnje treba rekodovati. Rezultati našeg istraživanja ukazuju na visoku pouzdanost instrumenta za procenu tendencije davanja socijalno poželjnih odgovora ($\alpha=0,823$).

Podaci o polu ispitanika su prikupljeni primenom demografskog upitnika.

Procedura istraživanja

Za sve ispitanike je dobijena pismena saglasnost roditelja za učešće u istraživanju. Imajući u vidu da učenici koji su učestvovali u studiji nisu bili u prilici da stupe u interakciju sa vršnjacima sa DS u školskom okruženju, istraživači su kroz kratak razgovor o DS praćen fotografijama osoba sa DS pokušali da izbegnu procenu odnosa ispitanika prema populaciji koja bi im mogla biti potpuno nepoznata. Naime, na samom početku časa istraživač je pitao ispitanike da li su nekada čuli za DS, a njihovi odgovori su ukazivali na to da su neki od njih čitali o tome kod kuće i/ili su pričali sa roditeljima na tu temu. Učenici su od istraživača dobili potvrdu ili opovrgavanje tvrdnji koje su navodili. Takođe, ukoliko su imali neko pitanje u vezi osoba sa DS, dobijali su kratak odgovor. Pored toga, na kraju diskusije im je pokazana fotografija dečaka i devojčice sa DS. Upitnici su zadavani grupno, na nivou celog odeljenja. Na početku svakog upitnika je napisano objašnjenje načina na koji ga treba popunjavati. Pre popunjavanja, čitano je uputstvo i davan je primer za popunjavanje svakog upitnika.

Statističke metode

U statističkoj obradi podataka korišćeni su: deskriptivne statističke mere, t-test za nezavisne uzorke i Pirsonov koeficijent korelacije.

Rezultati istraživanja

U Tabeli 1 su prikazani osnovni parametri rezultata na proceni stavova učenika prema vršnjacima sa DS.

Tabela 1. Osnovni deskriptivi parametri rezultata na proceni
stavova prema učenicima sa DS

	afektivno-bihevioralni	kognitivni	stavovi ukupno
AS	48,56	14,63	84,54
SD	12,58	4,29	18,4
min.	12	5	28
maks.	80	23	122
Q1	42	12	80
Q3	54	18	97

Rezultati dobijeni prevodenjem sirovih u standardne skorove pokazuju da su stavovi većine ispitanika neutralni, bilo da se posmatraju u celini ($Q1=4,75$, $Q3=5,68$) ili po ispitivanim faktorima (afektivno-bihevioralni: $Q1=4,48$, $Q3=5,43$; kognitivni: $Q1=4,39$, $Q3=5,79$). Poređenje opsega standardnih skorova takođe daje ujednačene rezultate koji se kreću od vrlo negativnih do pozitivnih, ali ne i vrlo pozitivnih stavova (od 1,93 do 7,04 za skalu u celini, od 2,09 do 7,5 za afektivno-bihevioralne stavove i od 2,75 do 6,95 za kognitivnu komponentu stavova).

U Tabeli 2 su prikazani osnovni parametri rezultata na procenama kontakta s osobama sa DS, znanja o DS, empatije i tendencije davanja socijalno poželjnih odgovora ispitanika.

Tabela 2. Osnovni deskriptivi parametri rezultata na procenama kontakta s osobama sa DS, znanja o DS, empatije i tendencije davanja socijalno poželjnih odgovora ispitanika

	kontakt	znanje	empatija	soc. poželj.
AS	25,9	32,17	95,3	25,46
SD	9,84	4,68	12,29	7,11
min.	20	23	62	20
maks.	66	41	126	30
Q1	20	28	87	9
Q3	27	36	103	43

Primenom t-testa za nezavisne uzorke nisu utvrđene statistički značajne razlike između dečaka ($AS=86,23$, $SD=14,55$; $AS=50,48$, $SD=10,58$; $AS=13,87$, $SD=3,77$) i devojčica ($AS=82,92$, $SD=21,61$; $AS=46,69$, $SD=14,18$; $AS=15,38$, $SD=4,68$) u pogledu ukupnih stavova prema vršnjacima sa DS ($t[61]=1,713$, $p=0,215$), kao ni na nivou afektivno-bihevioralne ($t[61]=1,202$, $p=0,245$), odnosno kognitive supskale stavova prema osobama sa DS ($t[61]=-1,404$, $p=0,064$).

Tabela 3. Korelacije stavova prema osobama sa DS sa tendencijom davanja socijalno poželjnih odgovora, kontaktom, znanjem i empatijom

	afekt. -bihevioral.		kognitivni		stavovi uk.	
	r	p	r	p	r	p
soc. poželj.	0,076	0,554	0,188	0,064	0,178	0,162
kontakt	0,252*	0,047	0,311*	0,013	0,271*	0,032
znanje	0,173	0,175	0,392**	0,001	0,270*	0,033
empatija	0,277*	0,028	0,289*	0,022	0,307*	0,014

*korelacija je značajna na nivou 0,05, **korelacija je značajna na nivou 0,01

Diskusija

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da većina učenika četvrtih razreda ima neutralne stavove prema vršnjacima sa DS, ali i da se stavovi kreću u opsegu od vrlo negativnih do pozitivnih, ali ne i vrlo pozitivnih stavova. Prevođenjem sirovih u standardne skorove dobijeni su ujednačeni rezultati, odnosno nisu utvrđene razlike između afektivno-bihevioralne i kognitivne komponente stavova. Dobijeni rezultati su unutar opsega rezultata ranijih istraživanja koja pronalaze da se stavovi prema ovoj populaciji kreću od pretežno negativnih (Fox et al., 2004; Rietveld, 2007) do umereno pozitivnih (Banković & sar., 2015; Gilmore, 2006).

Neki autori upozoravaju da ispitivanje stavova zasnovano na upitnicima može pogodovati sklonosti ispitanika ka socijalnoj ili političkoj korektnosti (Akrami, Ekehammar, Claesson, & Sonnander, 2006), zbog čega je ispitana tendencija učenika ka davanju socijalno poželjnih odgovora. Dobijeni rezultati ukazuju na srednju tendenciju davanja ove vrste odgovora, ali sklonost davanju socijalno poželjnih odgovora nije značajno povezana sa stavovima naših ispitanika prema vršnjacima sa DS. Dakle, kada su u pitanju ovi stavovi, učenici se nisu izjašnjavali u skladu s pretpostavljenim očekivanjima okoline, već su iskreno iznosili sopstvena mišljenja. Slične nalaze iznosi i većina istraživača koja je ovaj odnos proučavala ispitujući stavove prema osobama sa intelektualnom ometenošću (Horner Johnson et al., 2002; Milačić-Vidojević & sar., 2010; Scior, 2011).

Učenici koji su učestvovali u studiji imaju vrlo retke kontakte sa osobama sa DS. Ipak, i pri tako generalno niskoj učestalosti, više kontakta je povezano sa pozitivnijim stavovima prema ovim osobama, bilo da se posmatraju stavovi u celini ili po ispitivanim komponentama. Dobijeni rezultati saglasni su sa navodima istraživača koji na uzorcima iz zajednice pronalaze pozitivnu vezu prethodnog kontakta sa osobama sa DS i stavova prema ovoj populaciji (Gilmore, 2006; Pace et al., 2010; 2011). Međutim, tumačenje dobijenih rezultata zahteva oprez, jer se radi o učenicima u čijim odeljenjima nema vršnjaka sa DS i čiji su kontakti s ovom populacijom vrlo retki. Treba imati u vidu i nalaze drugih istraživanja koja izveštavaju o izostanku povezanosti kontakta sa osobama sa DS i stavova prema ovoj društvenoj grupi (Gannon & McGiloway, 2009; Laws & Kelly, 2005). Isto tako, treba sagledati i rezultate studija koje pronalaze da učenici tipičnog razvoja smatraju da redovna škola nije odgovarajuće okruženje za učenike sa DS ili da ne bi voleli da

sarađuju s njima u školi (Gannon & McGilloway, 2009; Pace et al., 2010; Talijan & sar., 2015a). Zahvaljujući vrednostima i normama koje usvajaju u školi, deca tipičnog razvoja mogu hipotetički prihvatati vršnjake sa ometenošću, ali ih kasnije, u realnosti, odbacivati posle neuspešnih interakcija koje mogu biti posledica socijalnih, kognitivnih i bihevioralnih različitosti (Manetti, Schneider, & Siperstein, 2001).

Nasuprot skorovima sa procene kontakta, nivo znanja o osobama sa DS je bio nešto viši od prosečne vrednosti kod učenici iz našeg uzorka. Ovaj neobičan podatak se možda može objasniti činjenicom da su učenici znali da će popunjavati upitnike o DS, te je bar deo njih samoinicijativno čitao o njemu na internetu i/ili pričao sa roditeljima, kao i da im je pre početka popunjavanja upitnika bilo dozvoljeno da navedu svoja znanja i iskustva o DS i da razmene mišljenja o tome. Isto tako, moguće je da je prepoznatljivost ovog sindroma i zastupljenost osoba koje ga imaju u medijima i na filmu zaslužna za ovaj nivo znanja. Pronađena je pozitivna veza znanja sa ukupnim stavovima i kognitivnom komponentom stavova, što potvrđuje navode autora koji ovakvu vezu pronalaze pri ispitivanju stavova prema osobama sa intelektualnom ometenošću (McManus et al., 2010; Varughese & Luty, 2010; Yazbeck et al., 2004). Veza znanja i kognitivne komponente nije neočekivana, jer ova komponenta stavova predstavlja verovanja/uverenja (na primer, poznavanje pogrešnih informacija) (Campbell, 2006), što je slično konceptu na kome se zasniva i primenjeni test znanja o osobama sa DS. Međutim, pošto je veza između znanja i afektivno-bihevioralne komponente stavova izostala, dobijeni rezultati ne potvrđuju očekivanja teorije atribucije da će do promene stavova doći tako što će opažena odgovornost osobe, koja je pod uticajem znanja, delovati na afektivne odgovore usmerene ka njoj, a da će potom ovi odgovori učiniti bihevioralne namere pozitivnijim (Weiner, 1993, prema Campbell, Ferguson, Herzinger, Jackson, & Marino, 2004). Dakle, izostanak veze znanja sa afektivno-bihevioralnom komponentom stavova otvara šire pitanje efikasnosti uobičajenog davanja eksplanatornih informacija u okviru programa promene stavova prema osobama sa ometenošću.

Rezultati naše studije potvrđuju navode autora o povezanosti empatije i stavova u opštoj populaciji (Rathbone, 2013; Vezzali et al., 2010) i proširuju je na populaciju sa DS. Pored toga, utvrđena je statistički značajna povezanost obe ispitivane komponente stavova (afektivno-bihevioralne i kognitivne) sa empatijom. Ovi nalazi daju podršku programima koji naglašavaju izazivanje empatijskog odnosa prema populaciji ili pojedincu niskog statusa

kod populacije čiju promenu stavova žele da izazovu (Taylor, 1996, 1997, prema Frederickson, Warren, & Turner, 2005).

U ovom istraživanju nisu pronađene razlike u stavovima dečaka i devojčica prema vršnjacima sa DS. Slične nalaze saopštavaju Loz i saradnici (Laws, Taylor, Bennie, & Buckley, 1996), koji na uzorku učenika mlađeg školskog uzrasta takođe ne pronalaze polne razlike u stavovima prema učenicima sa DS. Nasuprot ovim rezultatima su podaci većine drugih istraživanja koji saopštavaju da ispitanici ženskog pola imaju pozitivnije stavove prema ovim osobama (Al-Kindi et al., 2012; Banković & sar., 2015; Gash & Michaelides, 2005; Gilmore, 2006; Laws & Kelly, 2005; Sirlopú et al., 2008; Talijan & sar., 2015b). Moguće je da su neki drugi faktori, koji nisu ispitivani (na primer, socio-ekonomski status), doprineli da rodne razlike ne dođu do izražaja u ovom istraživanju.

Zaključak

Sumirajući rezultate ovog istraživanja možemo zaključiti da su naši ispitanici iskreni u izražavanju stavova prema vršnjacima sa DS. Njihovi trenutni stavovi su neutralni što znači da će ih buduća iskustva verovatno profilisati u pozitivnom ili negativnom smeru.

Globalno, dobijeni korelacioni odnosi sugerišu da u cilju razvoja pozitivnih stavova prema učenicima sa DS treba kombinovati kontakt sa ovim učenicima, usvajanje znanja o njima i rad na razvoju empatije njihovih drugova u odeljenju. Ipak, treba primetiti da je proširivanje znanja povezano samo sa kognitivnom komponentom stavova, dok su kontakt i empatija povezani i sa afektivno-bihevioralnom. Dakle, uspešni programi unapređivanja stavova prema učenicima sa DS bi prevashodno trebalo da se temelje na strukturisanom direktnom i indirektnom (filmovi, knjige, stripovi) kontaktu, uz podsticanje učenika da pokušaju da sagledaju reakcije i ponašanje vršnjaka sa DS iz njihove perspektive. Znanja o DS, iako povezana sa samo jednom komponentom stavova, mogu doprineti otklanjanju zablude, stereotipa i predrasuda.

Buduća istraživanja bi trebalo da prevaziđu ograničenja prikazanog, najpre u pogledu uzrasnog opsega ispitanika, a potom i ispitivanjem nekih potencijalno značajnih faktora koji ovog puta nisu sagledani (na primer, socio-ekonomski faktori, faktori vezani za ličnost učenika tipičnog razvoja i učenika sa DS).

Literatura

- Aberson, C. L., & Haag, S. C. (2007). Contact, perspective taking, and anxiety as predictors of stereotype endorsement, explicit attitudes, and implicit attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10(2), 179–201.
- Akrami, N., Ekehammar, B., Claesson, M., & Sonnander, K. (2006). Classical and modern prejudice: Attitudes toward people with intellectual disabilities. *Research in Developmental Disabilities*, 27(6), 605–617.
- Al-Kindi, S. G., Al-Juhaishi, T., & Al-Saffar, A. J. (2012). Community attitudes towards people with Down's syndrome: A sample from Iraq. *Public Health Research*, 2(4), 102–105.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading: Addison-Wesley.
- Banković, S., Talijan, B. K., & Brojčin, B. (2015). Dete sa Daunovim sindromom u očima vršnjaka. U S. Kaljača & M. Nikolić (Ur.), *Tematski zbornik VI međunarodne naučno-stručne konferencije „Unapređenje kvaliteta života djece i mladih” (I dio)* (str. 509–516). Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Campbell, J. M. (2006). Changing children's attitudes toward autism: A process of persuasive communication. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 18(3), 251–272.
- Campbell, J. M., Ferguson, J. E., Herzinger, C. V., Jackson, J. N., & Marino, C. A. (2004). Combined descriptive and explanatory information improves peer's perceptions of autism. *Research in Developmental Disabilities*, 25(4), 321–339.
- Crandall, V. C., Crandall, V. J., & Katkovsky, W. (1965). A children's social desirability questionnaire. *Journal of Consulting Psychology*, 29(1), 27–36.
- Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10(4), 85–103.
- Deakin, K. A. (2014). *Perceptions of Down syndrome: A growing awareness? Investigating the views of children and young people with Down syndrome, their non-disabled peers and mothers (Doctoral dissertation)*. Glasgow: University of Glasgow.

- Dovidio, J. F., Ten Vergert, M., Stewart, T. L., Gaertner, S. L., Johnson, J. D., Esses, V. M., ... & Pearson, A. R. (2004). Perspective and prejudice: Antecedents and mediating mechanisms. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(12), 1537–1549.
- Dykens, E., Hodapp, R., & Evans, D. (2006). Profiles and development of adaptive behavior in children with Down syndrome. *Down Syndrome Research and Practice*, 9(3), 45–50.
- Flórez, M. A., Aguado, A. L., & Alcedo, M. A. (2009). A review and analysis of programmes promoting changes in attitudes towards people with disabilities. *Annuary of Clinical and Health Psychology*, 5(1), 81–94.
- Fox, S., Farrell, P., & Davis, P. (2004). Factors associated with the effective inclusion of primary-aged pupils with Down's syndrome. *British Journal of Special Education*, 31(4), 184–190.
- Frederickson, N., Warren, L., & Turner, J. (2005). "Circle of friends" – An exploration of impact over time. *Educational Psychology in Practice*, 21(3), 197–217.
- Gannon, S., & McGilloway, S. (2009). Children's attitudes toward their peers with Down syndrome in schools in rural Ireland: An exploratory study. *European Journal of Special Needs Education*, 24(4), 455–463.
- Gash, H., & Michaelides, C. (2005). Attitudes to Down syndrome and inclusion: Cyprus and Ireland. Retrieved on 4th October, 2015 from https://scholar.google.com/scholar?q=Attitudes+to+Down+syndrome+and+inclusion%3A+Cyprus+and+Ireland.+&btnG=&hl=sr&as_sdt=0%2C5
- Gilmore, L. (2006). Perceptions of Down syndrome in the Australian community. *Journal on Developmental Disabilities*, 12(1), 59–70.
- Gonçalves, T., & Lemos, M. (2014). Personal and social factors influencing student's attitudes towards peers with special needs. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 112(6), 949-955.
- Hall, H., & Minnes, P. (1999). Attitudes toward persons with Down syndrome: The impact of television. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 11(1), 61–76.
- Hazzard, A. (1983). Children's experience with, knowledge of, and attitude toward disabled persons. *The Journal of Special Education*, 17(2), 131–139.
- Hazlett, H. C., Hammer, J., Hooper, S. R., & Kamphaus, R. W. (2010). Down syndrome. In S. Goldstein & C. R. Reynolds (Eds.). *Handbook*

- of neurodevelopmental and genetic disorders in children (pp. 362–381). New York & London: Guilford Press.
- Herrington, J. D. (2016). Commentary: Cognitive and emotional empathy in transdiagnostic research – Reflections on Klapwijk et al. (2016). *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 57(6), 748–749.
- Horner Johnson, W., Keys, C., Henry, D., Yamaki, K. O. I. F., Oi, F., Watanabe, K., & Fugjimura, I. (2002). Attitudes of Japanese students toward people with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 46(5), 365–378.
- Hong, S. Y., Kwon, K. A., & Jeon, H. J. (2014). Children's attitudes towards peers with disabilities: Associations with personal and parental factors. *Infant and Child Development*, 23(2), 170–193.
- Laws G., & Kelly, E. (2005). The attitudes and friendship intentions of children in United Kingdom mainstream schools towards peers with physical or intellectual disabilities. *International Journal of Disability, Development and Education*, 52(2), 79–99.
- Laws, G., Taylor, M., Bennie, S., & Buckley, S. (1996). Classroom behaviour, language competence, and the acceptance of children with Down syndrome by their mainstream peers. *Down Syndrome Research and Practice*, 4(3), 100–109.
- Manetti, M., Schneider, B. H., & Siperstein G. (2001). Social acceptance of children with mental retardation: Testing the contact hypothesis with an Italian sample. *International Journal of Behavioral Development*, 25(3), 279–286.
- Martin, G. E., Klusek, J., Estigarribia, B., & Roberts, J. E. (2009). Language characteristics of individuals with Down syndrome. *Topics in Language Disorders*, 29(2), 112–135.
- McManus, J. L., Feyes, K. J., & Saucier, D. A. (2010). Contact and knowledge as predictors of attitudes toward individuals with intellectual disabilities. *Journal of Social and Personal Relationships*, 28(5), 579–590.
- Milačić-Vidojević, I., Glumbić, N., & Kaljača, S. (2010). Stavovi studenata Univerziteta u Beogradu prema osobama sa intelektualnom ometenošću. *Pedagogija*, 65(4), 601–612.

- Miller, B., Jones, R., & Ellis, N. (1993). Group differences in response to charity images of children with Down syndrome. *Down Syndrome Research and Practice*, 1(3), 118–122.
- Pace, J. E., Shin, M., & Rasmussen, S. A. (2010). Understanding attitudes toward people with Down syndrome. *American Journal of Medical Genetics Part A*, 152(9), 2185–2192.
- Pace, J. E., Shin, M., & Rasmussen, S. A. (2011). Understanding physician's attitudes toward people with Down syndrome. *American Journal of Medical Genetics Part A*, 155(6), 1258–1263.
- Rathbone, L. (2013). *An analysis of students attitudes towards people with disabilities (Doctoral dissertation)*. Dublin: Dublin Business School.
- Rietveld, C. M. (2007) *Starting preschool: How do children with and without Down syndrome become valued members of peer groups?* Retrieved 11th April, 2015 from http://ir.canterbury.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10092/5200/12606824_Final%20Christine%20Research.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Rosenbaum, P. L., Armstrong, R. W., & King, S. M. (1986). Children's attitudes toward disabled peers: A self-report measure. *Journal of Pediatric Psychology*, 11(4), 517–530.
- Schwartz, C., & Rabinovitz, S. (2001). Residential facilities in the community for people with intellectual disabilities: How neighbour's perceptions are affected by the interaction of facility and neighbour variables. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 14(2), 100–109.
- Scior, K. (2011). Public awareness, attitudes and beliefs regarding intellectual disability: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*, 32(6), 2164–2182.
- Sherman, S. L., Allen, E. G., Bean, L. H., & Freeman, S. B. (2007). Epidemiology of Down syndrome. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 13(3), 221–227.
- Sinson, J. C. (1988). The behaviour of Down's, Chinese and non-handicapped children during a first encounter. *The British Journal of Mental Subnormality*, 34(67), 97–104.
- Siperstein, G. N., Norins, J., & Mohler, A. (2007). Social acceptance and attitude change. In J. W. Jacobson, J. A. Mulick & J. Rojahn (Eds.). *Handbook of intellectual and developmental disabilities* (pp. 133–154). New York: Springer.

- Sirlopu, D., González, R., Bohner, G., Siebler, F., Ordóñez, G., Millar, A., ... & Tezanos-Pinto, D. (2008). Promoting positive attitudes toward people with Down syndrome: The benefit of school inclusion programs. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(11), 2710–2736.
- Stephan, W. G., & Finlay, K. (1999). The role of empathy in improving intergroup relations. *Journal of Social Issues*, 55(4), 729–743.
- Talijan, B. K., Banković, S., & Brojčin, B. (2015a). Stavovi učenika tipičnog razvoja prema vršnjacima sa Daunovim sindromom. U M. Vuković (Ur.), *Zbornik radova IX međunarodnog naučnog skupa „Specijalna edukacija i rehabilitacija danas“* (str. 241–247). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Talijan, B. K., Banković, S., Brojčin, B., & Đorđević, M. (2015b). Kako bih predstavio/predstavila vršnjaka sa Daunovim sindromom?. U N. Gutvan & sar. (Ur.), *Zbornik rezimea VI međunarodne naučne konferencije „Inkluzija u predškolskoj ustanovi i osnovnoj školi. Izazovi unapređenja politike i prakse inkluzivnog obrazovanja“* (str. 75, 151). Beograd & Sremska Mitrovica: Institut za pedagoška istraživanja & Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmijum.
- Triandis, H. C. (1971). *Attitude and attitude change*. Toronto: John Wiley & Sons, INC.
- Varughese, S. J., & Luty, J. (2010). Stigmatised attitudes towards intellectual disability: A randomised crossover trial. *The Psychiatrist*, 34(8), 318–322.
- Vescio, T. K., Sechrist, G. B., & Paolucci, M. P. (2003). Perspective taking and prejudice reduction: The mediational role of empathy arousal and situational attributions. *European Journal of Social Psychology*, 33(4), 455–472.
- Vezzali, L., Giovannini, D., & Capozza, D. (2010). Longitudinal effects of contact on intergroup relations: The role of majority and minority group membership and intergroup emotions. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 20(6), 462–479.
- Viran, C. (2015). Perceived physician empathy – A societal view. *Journal of the Ceylon College of Physicians*, 46(1–2), 48–52.

- Vlachou, A. (1995). *Tacher's and peers attitudes towards the integration of pupils with Down syndrome (Doctoral dissertation)*. Sheffield: University of Sheffield.
- Walker, C. L. (2008). *Counselor attitudes toward persons who are blind or visually impaired: A national counselor study (Doctoral dissertation)*. Raleigh: Graduate Faculty of North Carolina State University.
- Warnock, M. (2005). Special schools or not? *Education Review*, 19(1), 13–17.
- Yazbeck, M., McVilly, K., & Parmenter, T. R. (2004). Attitudes toward people with intellectual disabilities: An Australian perspective. *Journal of Disability Policy Studies*, 15(2), 97–111.
- Yuker, H. E., & Hurley, M. K. (1987). Contact with and attitudes toward persons with disabilities: The measurement of intergroup contact. *Rehabilitation Psychology*, 32(3), 145–154.

PUPIL'S ATTITUDES TOWARD PEERS WITH DOWN SYNDROME

Bojana-Konsuelo Talijan¹, Branislav Brojčin², & Nenad Glumbić²

¹*Primary and Secondary School "May 9th", Zrenjanin, Serbia*

²*University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia*

Abstract

Research of pupils's attitudes toward their peers with intellectual disabilities is important because it represents the base for the development of programs aimed at promoting them.

The aim of this study is to identify an attitudes of tipicaly developmental pupils toward their peers wit Down syndrome as well as to estimate the relationship attitudes with the frequency of contact with children with Down syndrome, knowledge about Down syndrome, gender, empathy and a tendency of giving socially desirable answers of respondents.

The sample consisted of 63 students of the fourth grade of elementary school, and were applied Chedoke-McMaster Attitudes Towards Children with Handicaps Scale, The Contact with Disabled Persons Scale, Children's Knowledge about Handicapped Persons Scale, Interpersonal Reactivity Index and Children's Social Desirability Questionnaire.

The attitudes of the majority of respondents toward peers with Down syndrome are neutral. These attitudes are significantly related with the frequency of contact with people with Down syndrome, knowledge about these persons as well as respondent's empathy, which suggests that these variables should be an integral part of the program for improvement of attitudes toward students with Down syndrome.

Key words: attitudes, Down syndrome, contact, empathy, knowledge